

ПРАВОВІ ЗАСАДИ УЧАСТІ ГРОМАДЯН В ТЕРИТОРІАЛЬНІЙ ОБОРОНІ УКРАЇНИ

Троянський О.А.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри права та правового
регулювання Львівської академії*

Національного авіаційного університету,

alekstr2022@gmail.com

ORCID 0000-0003-1420-9545

Троянський О. А. Правові засади участі громадян в територіальній обороні України.

У статті проаналізовано правові засади участі громадян в територіальній обороні України та добровольчих формуваннях територіальних громад під час збройної агресії. Розглянуто поняття територіальної оборони, руху опору та національного спротиву.

Під метою національного спротиву передбачається підвищення обороноздатності держави, надання обороні України всеохоплюючого характеру, сприяння забезпеченню готовності громадян України до національного спротиву.

Систематизовано інформацію щодо стану територіальної оборони України на кінець лютого 2022 року та визначено проблемні питання, з якими зіштовхнулися територіальні громади в організації сил спротиву на підпорядкованих територіях в ході повномасштабної збройної агресії Російської Федерації щодо України.

Серед проблем, з якими зіштовхнулися громади в організації сил спротиву на своїх територіях на початку війни виділено: відсутність координації діяльності добровольчих батальйонів, військових адміністрацій та правоохоронних органів; проблеми ідентифікації певних груп населення як добровольчих формувань; відсутність належного фінансового та матеріально-технічного забезпечення підрозділів територіальної оборони Збройних сил України та добровольчих формувань.

Проаналізовано основні складові територіальної оборони, зокрема військову, цивільну та військово-цивільну. Розглянуто особливості створення добровольчих формувань територіальних громад та порядок їх комплектування, вимоги до добровольців передбачені законодавством України.

Зазначено, що основу добровольчих формувань територіальних громад повинні складати громадяни України, які пройшли військову службу у Збройних силах України або службу в інших військових формуваннях та правоохоронних органах.

Визначено нормативно-правові акти відповідно до яких громадяни можуть брати участь у відсічі та стримуванні збройної агресії Російської Федерації та інших держав, в тому числі ті, які регламентують порядок отримання вогнепальної зброї і боєприпасів до неї, а також порядок її застосування в умовах воєнного конфлікту.

Ключові слова: добровольчі формування, збройна агресія, національна безпека, національний спротив, рух опору, територіальна оборона.

Troyansky O. The legal foundation for the participation of citizens in the territorial defense of Ukraine.

The article analyzes the legal foundation for the participation of citizens in the territorial defense of Ukraine and volunteer formations of the territorial communities during armed aggression. The concepts of territorial defense, resistance movement and national resistance are considered.

The purpose of national resistance is understood as increasing the defense capability of the state, giving the defense of Ukraine a comprehensive character, and helping to ensure the readiness of Ukrainian citizens for national resistance.

It has been systematized the information on the status of the territorial defense of Ukraine at the end of February 2022 and it was identified the problematic issues that the territorial communities faced in the process of organizing resistance forces in the subordinate territories during the full-scale armed aggression of the Russian Federation against Ukraine.

There are some problems that the communities faced in organizing resistance forces on their territories at the beginning of the war. Among them there were singled out: the lack of coordination of the activities of volunteer battalions, military administrations and law enforcement agencies; problems of identifying certain groups of the population as volunteer formations; lack of proper financial and logistical support for territorial defense units of the Armed Forces and volunteer formations.

It has been analyzed the main components of the territorial defense, including military, civil and military-civilian. The features of the creation of volunteer formations and territorial communities and the procedure for their recruitment are considered, as well the requirements of volunteers under the legislation of Ukraine.

It is noted that the basis of volunteer formations of territorial communities should be the citizens of Ukraine who have completed military service in the Armed Forces of Ukraine or the service of other military formations and law enforcement agencies.

It has also been defined the rules in accordance with which the citizens can participate in repelling and deterring the armed aggression of the Russian Federation and other states, including the rules that regulate the procedure for purchasing the firearms and the ammunition for it, as well as the procedure for its use in a military conflict.

Key words: volunteer formations, armed aggression, national security, national resistance, resistance movement, territorial defense.

Постановка проблеми. Національна безпека є одним із основних завдань, на забезпечення якого спрямовано значну увагу і ресурси кожної держави.

За своїм характером національна безпека України це захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз [1].

Головним безпековим аспектом у війсьній сфері на національному рівні протягом останніх восьми років залишалася розв'язана Російською Федерацією гібридна війна проти України. Для відновлення свого впливу в Україні Російська Федерація також системно застосовувала політичні, економічні, інформаційно-психологічні, кібер- і військові засоби.

Україна вживала заходів для запобігання ескалації конфлікту з Російською Федерацією, насамперед шляхом збільшення її потенційної ціни до неприйнятної для Російської Федерації рівня. Пріоритетними напрямками є посилення оборонних і безпекових спроможностей, зміцнення міжнародної підтримки України та ефективне використання міжнародної допомоги, а також збереження консолідованого міжнародного політичного, економічного та правового тиску на агресора.

Основним завданням у сфері воєнної безпеки є розвиток потенціалу стримування. Безумовним пріоритетом є боєздатні Збройні Сили України, а також підготовлений і вмотивований військовий резерв та ефективна територіальна оборона.

Аналіз досліджень даної проблеми. Варто відзначити, що науковцями на різних етапах становлення та розвитку України як незалежної та демократичної держави достатньо уваги приділялося загальним питанням забезпечення національної безпеки України. Даній тематиці присвятили свої наукові праці такі учені, як: О. М. Бандурка, Д. С. Бірюков, М. П. Вавринчук, О. С. Власюк, В. П. Горбулін, А. Т. Комзюк, І. Ф. Корж, О. Г. Корченко, В. П. Коцюба, В. В. Крутов, В. А. Ліпкан, О. Ю. Салманова, Г. П. Ситник, О. М. Суходоля, В. Б. Толубко, О. А. Чуваков, Б. В. Янишен, А. В. Янчук, І. І. Яремко та ін.

Однак питання правового забезпечення участі громадян в територіальній обороні держави та добровольчих формуваннях територіальних громад під час воєнних конфліктів або залишилися поза увагою вчених, або вивчалися у межах більш широкої проблематики.

Відсутність комплексних досліджень із цієї проблематики, потреби в удосконаленні правового забезпечення участі громадян в територіальній обороні держави та добровольчих формуваннях територіальних громад в умовах збройної агресії і обумовлюють потребу в такому дослідженні.

Метою статті є проведення аналізу правового забезпечення участі громадян в територіальній обороні держави та добровільних формуваннях територіальних громад в умовах збройної агресії.

Актуальність. Збройна агресія Російської Федерації проти України, що супроводжувалася повномасштабним застосуванням воєнної сили 24 лютого 2022 року, а також блокадою її портів, узбережжя, повітряного простору, змусила Україну перейти до всеохоплюючої оборони, яка передбачає підтримання певного балансу та синергії воєнних і невоєнних засобів для забезпечення безпеки України.

У такій ситуації військове керівництво держави, органи місцевого самоврядування змушені були вживати активних заходів щодо прискореного формування Сил територіальної оборони Збройних Сил України (далі – ЗСУ), добровільних формувань територіальних громад та всеохоплюючого залучення громадян до національного спротиву агресору.

Зрозуміло, що окремі прорахунки державної політики щодо належного функціонування механізму територіальної оборони України, які були допущені у минулих роках, на сьогодні потребують не тільки пошуку необхідних фінансових, товарно-матеріальних, кадрових ресурсів для підрозділів територіальної оборони, а також налагодження ефективної взаємодії між військовими, добровільними формуваннями, державними установами та органами місцевого самоврядування. Потребує також вдосконалення і законодавство з цих питань.

Виклад основного матеріалу. У зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України 24 лютого 2022 року Президентом України були підписані укази про введення воєнного стану в Україні [2], оголошення та проведення загальної мобілізації [3] та надано розпорядження військовому командуванню разом із Міністерством внутрішніх справ України, іншими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування запроваджувати та здійснювати передбачені законодавством заходи і повноваження, необхідні для забезпечення оборони України, захисту безпеки населення та інтересів держави. Вказані вище укази були затверджені Верховною Радою України.

Стаття 65 Конституції України встановлює, що захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, шанування її державних символів є обов'язком громадян України. Громадяни відбувають військову службу відповідно до закону [4].

Як у свій час зазначав І. Якубець: «Русійною сілюю щодо втілення цих конституційних положень у життя країни є єдність волі національної політичної еліти та населення країни. Стратегічною політичною помилкою стало позбавлення громадян України права на тотальну військову повинність, оскільки припинилась не тільки підготовка резервістів, а і головне – державницьке виховання населення. Військо – це школа державності!» [5].

Відповідно до ст. 2 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» військова служба є державною службою особливого характеру, яка полягає у професійній діяльності придатних до неї за станом здоров'я і віком громадян України (за винятком випадків, визначених законом), іноземців та осіб без громадянства, пов'язаних із обороною України, її незалежності та територіальної цілісності [6].

Проходження військової служби здійснюється:

громадянами України – у добровільному порядку (за контрактом) або за призовом;
- іноземцями та особами без громадянства – у добровільному порядку (за контрактом) на посадах, що підлягають заміщенню військовослужбовцями рядового, сержантського і старшинського складу Збройних Сил України.

Громадяни України, іноземці та особи без громадянства, які проходять військову службу, є військовослужбовцями.

У ст. 3 Закону України «Про Збройні Сили України» визначено окремі роди сил ЗСУ – Сили спеціальних операцій, Сили територіальної оборони, Сили логістики, Сили підтримки, Медичні сили [7].

Складовими національного спротиву є територіальна оборона, рух опору та підготовка громадян України до національного спротиву.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про основи національного спротиву» [8] *територіальна оборона* (далі – ТО) – це система загальнодержавних, воєнних і спеціальних заходів, що здійснюються у мирний час та в особливий період з метою протидії воєнним загрозам, а також для надання допомоги у захисті населення, територій, навколишнього природного середовища та майна від надзвичайних ситуацій.

Національний спротив визначений як комплекс заходів, які організуються та здійснюються з метою сприяння обороні України шляхом максимально широкого залучення громадян України до

дій, спрямованих на забезпечення воєнної безпеки, суверенітету і територіальної цілісності держави, стримування і відсічі агресії та завдання противнику неприйнятних втрат, з огляду на які він буде змушений припинити збройну агресію проти України.

Рух опору – система воєнних, інформаційних і спеціальних заходів, організація, планування, підготовка і підтримка яких здійснюється з метою відновлення державного суверенітету і територіальної цілісності під час відсічі збройної агресії проти України.

Згідно ст. 4 зазначеного вище закону територіальна оборона складається з військової, цивільної та військово-цивільної складових

Військова складова ТО включає органи військового управління, військові частини Сил територіальної оборони ЗСУ, інші сили і засоби сил безпеки та сил оборони, які залучаються до виконання завдань ТО.

Цивільна складова ТО включає державні органи, органи місцевого самоврядування, які залучаються до ТО.

Військово-цивільна складова ТО включає штаби зон (районів) ТО та добровольчі формування територіальних громад, які залучаються до ТО.

Як зазначає Власюк О.С., ключовим завданням збройних сил в умовах стримування є розгортання ешелонованої системи оборони на стратегічних напрямках. Необхідними є динамічний розвиток військово-технологічного потенціалу та інституціалізація добровольчого руху [9, с. 493].

Згідно ст. 1 та 9 Закону України «Про основи національного спротиву» [8] можна виділити дві категорії добровольців, які можуть брати участь у ТО:

– *доброволець Сил ТО ЗСУ* – громадянин України або іноземець чи особа без громадянства, яка перебуває в Україні на законних підставах впродовж останніх п'яти років та на добровільній основі зарахований до проходження служби у складі добровольчого формування Сил ТО ЗСУ;

– *доброволець добровольчого формування територіальної громади* – громадянин України зарахований до воєнізованого підрозділу, сформованого на добровільній основі з громадян України, які проживають у межах території відповідної територіальної громади, який призначений для участі у підготовці та виконанні завдань територіальної оборони в межах території відповідної територіальної громади.

Комплектування органів військового управління, військових частин Сил ТО ЗСУ здійснюється:

1) у мирний час – військовослужбовцями за контрактом та за призовом особами офіцерського складу;

2) в особливий період – військовослужбовцями за контрактом, за призовом особами офіцерського складу та територіальним резервом.

Добровольче формування утворюється зборами ініціативної групи жителів територіальної громади у присутності командира військової частини Сил ТО ЗСУ та уповноважених представників органу місцевого самоврядування відповідної територіальної громади. Збори вважаються правоможними, якщо в них беруть участь не менш як п'ять осіб.

До складу добровольчих формувань територіальних громад зараховуються громадяни України, які відповідають вимогам, встановленим Положенням про добровольчі формування територіальних громад [10], пройшли медичний, професійний та психологічний відбір і підписали контракт добровольця ТО.

Для вступу до добровільного формування необхідно подати заяву та укласти контракт добровольця ТО. Контракт укладається між командиром добровольчого формування та добровольцем строком на три роки. Також доброволець має скласти присягу та отримати посвідчення члена добровольчого формування.

Основу добровольчих формувань територіальних громад складають громадяни України, які пройшли військову службу у ЗСУ або службу в інших військових формуваннях та правоохоронних органах.

Повноваження добровольчих формувань визначені у п. 2 зазначеного вище Положення [10]. Підготовка добровольчих формувань до виконання завдань ТО здійснюється відповідно до Порядку організації, забезпечення та проведення підготовки добровольчих формувань територіальних громад до виконання завдань ТО [11].

Члени добровольчих формувань під час виконання завдань ТО можуть застосовувати особисту мисливську зброю та набої до неї відповідно до Порядку застосування членами добровольчих форму-

вань територіальних громад особистої мисливської зброї та набоїв до неї під час виконання завдань територіальної оборони [12].

Членство у добровольчому формуванні не звільняє від обов'язку проходження строкової військової служби, військової служби за призовом під час мобілізації, на особливий період, військової служби за призовом осіб офіцерського складу, військової служби за призовом осіб із числа резервістів в особливий період.

Метою національного спротиву передбачалося підвищення обороноздатності держави, надання обороні України всеохоплюючого характеру, сприяння забезпеченню готовності громадян України до національного спротиву.

Однак сьогодні, коли наша держава перебуває у досить складній суспільно-політичній ситуації, небезпека якої полягає у посяганні на територіальну цілісність країни, недоліки і прогалини державної політики щодо забезпечення належного функціонування механізму територіальної оборони України, що були допущені у минулих роках, негативним чином позначилися на якості та оперативності реагування на відповідні загрози [13, с. 3].

Загалом, в усіх областях України ТО формувалася до початку повномасштабного вторгнення російської армії. Концепція розгортання сил спротиву виглядала наступним чином – спочатку в областях формувалися батальйони ТО в окремих районах, а наступним етапом було утворення добровольчих формувань у громадах.

У лютому 2022 року батальйони ТО в 13 прикордонних областях були укомплектовані лише на 70%. На кінець березня планувалося мати не менше 70% резервістів, що проходитимуть службу в цих батальйонах. Повне комплектування ТО відбувалося вже в умовах війни [14].

Як зазначає С. Кривонос підготовка резервістів ТО була не на належному рівні. Так за останні два роки 70% людей, які постійно призивались на збори резервістів ТО на другі збори не з'являлись. Серед причин: недосконале нормативно-правове забезпечення ТО, неналежна організація військової підготовки під час зборів, відсутність навчально-матеріальної бази та матеріально-технічного забезпечення підрозділів ТО [15].

Належне юридичне закріплення ТО вимагає довготривалого процесу – від ініціювання з нижчого рівня до затвердження на рівні центральної влади. Це вплинуло на інші проблеми, з якими зіштовхнулися громади в організації сил спротиву на своїх територіях на початку війни, зокрема:

- відсутність координації діяльності добровольчих батальйонів, військових адміністрацій та правоохоронних органів (створення громадянами в далекому тилу на свій розсуд великої кількості блок постів, вплинуло на логістику для доставки необхідних вантажів, гуманітарної допомоги та евакуації громадян);

- ідентифікація певних груп населення як добровольчих формувань (офіційне затвердження добровольчих формувань вимагає часового ресурсу, і відповідно добровольчі формування у деяких громадах діяли без юридичного закріплення, що викликало труднощі у їхній ідентифікації, зокрема зі сторони правоохоронних органів та силових структур, а також забезпечення соціальних гарантій для добровольців);

- відсутність належного фінансового та матеріально-технічного забезпечення (форсування комплектування підрозділів ТО потребували внесення змін до бюджетів громад для закупівлі всіх матеріально-технічних засобів, мобілізації сил підприємств і волонтерів, розв'язання питань щодо забезпечення зброєю добровольців, виділення приміщень для дислокації підрозділів ТО).

Крім того, певні прорахунки в комплектуванні батальйонів ТО, неналежне забезпечення переносними протитанковими засобами, слабка підготовка особового складу, непродумані управлінські рішення командирів, а також законодавче закріплення необхідності залучення особового складу батальйонів ТО до виконання завдань ТО на всій території України включно з районами ведення воєнних (бойових) дій призвели до численних звернень особового складу до Президента України щодо неможливості виконання поставлених завдань або залишення окремими військовослужбовцями своїх позицій, про що свідчать численні відео в соцмережах та на інших інформаційних ресурсах. Дані факти потребують всебічного розслідування.

Констатуючи акт збройної агресії Російської Федерації проти суверенітету України, беручи до уваги прагнення цивільних осіб до активної участі у національному спротиві, прагнучи захистити життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку людини як найвищої соціальної цінності у березні поточного року Верховна Рада України прийняла Закон України «Про забезпечення участі

цивільних осіб у захисті України» [16], відповідно до ст. 1 якого, у період дії воєнного стану громадяни України, а також іноземці та особи без громадянства, які на законних підставах перебувають на території України (далі – цивільні особи), можуть брати участь у відсічі та стримуванні збройної агресії Російської Федерації та/або інших держав, у тому числі отримати вогнепальну зброю і боєприпаси до неї відповідно до порядку та вимог, встановлених Міністерством внутрішніх справ України.

Категорії таких цивільних осіб законодавством не визначені. Однак проаналізувавши Порядок видачі вогнепальної зброї і боєприпасів до неї цивільним особам, які беруть участь у відсічі та стримуванні збройної агресії Російської Федерації та/або інших держав [17] можемо визначити, що перевага в отриманні зброї надається особам рядового, сержантського і старшинського складу, які перебувають у запасі, офіцерам запасу, пенсіонерам або ветеранам військової служби, органів внутрішніх справ, Національної поліції України, Національного антикорупційного бюро України, Служби судової охорони, державної пожежної охорони, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, служби цивільного захисту, податкової міліції, Бюро економічної безпеки України чи Державної кримінально-виконавчої служби України, членам громадського формування з охорони громадського порядку, особам, які мають дозволи на придбання, зберігання та носіння мисливської вогнепальної нарізної, гладкоствольної зброї, особам нагороджених відзнакою «Вогнепальна зброя», учасникам війни, учасникам бойових дій.

Згідно ст. 1 та 7 Закону України «Про волонтерську діяльність» [18] громадяни України, іноземці та особи без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах та є дієздатними можуть здійснювати волонтерську діяльність як шляхом надання допомоги громадянам, які постраждали внаслідок відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації, а також жертвам кримінальних правопорушень, біженцям, внутрішньо переміщеним особам, так і шляхом надання волонтерської допомоги ЗСУ, іншим військовим формуванням, правоохоронним органам, органам державної влади.

Крім того громадяни, як члени громадських формувань з охорони громадського порядку і державного кордону можуть брати участь у посиленні охорони та захисті державного кордону у порядку, визначеному Законом України «Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону» [19].

Висновки. Необхідно зазначити, що підстави та порядок участі громадян в ТО України та добровільних формуваннях територіальних громад під час воєнного конфлікту регламентується досить широким колом законодавчих та підзаконних нормативно-правових актів, значна частина яких прийнята в останні роки або вже після агресії Російської Федерації щодо України, і потребує вже модернізації з урахуванням вимог сьогодення.

Крім того, зважаючи на сучасні реалії, нашій країні потрібно військово та економічно готуватися до довготривалого військового конфлікту, а військовому керівництву необхідно вжити відповідних організаційних заходів щодо належного комплектування батальйонів ТО якісним особовим складом, забезпечити його відповідним озброєнням, створити ефективну систему військової підготовки особового складу як Сил ТО ЗСУ так і добровільних формувань територіальних громад, з подальшим поступовим залученням їх до виконання завдань ТО на всій території України включно з районами ведення воєнних (бойових) дій.

Список використаних джерел:

1. Про національну безпеку України : Закон України від 21 черв. 2018 р. № 2469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> (дата звернення: 25.05.2022).
2. Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24 лют. 2022 р. № 64/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#n2> (дата звернення: 24.05.2022).
3. Про загальну мобілізацію : Указ Президента України від 24 лют. 2022 р. № 69/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/69/2022#Text> (дата звернення: 24.05.2022).
4. Конституція України від 28 черв. 1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 25.05.2022).
5. Іван Якубець Україна. Проблеми територіальної оборони. *Центр досліджень армії, конверсії та розброєння* 26 серп. 2014 р.: веб-сайт. URL: <https://cacds.org.ua/ivan-yakubets-ukrayina-problemy-terytorialnoyi-oborony/> (дата звернення: 24.05.2022).
6. Про військовий обов'язок і військову службу : Закон України від 25 бер. 1992 р. № 2232-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text> (дата звернення: 25.05.2022).

7. Про Збройні Сили України : Закон України від 6 груд. 1991 р. № 1934-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1934-12#Text> (дата звернення: 25.05.2022).
8. Про основи національного спротиву: Закон України від 16 лип. 2021 р. № 1702-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-20#Text> (дата звернення: 25.05.2022).
9. Власюк О.С. Національна безпека України: еволюція проблем внутрішньої політики. *Вибр. наук. праці*. Київ : НІСД, 2016. 528 с. URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2017-01/Vlasuk-fin-99d56.pdf> (дата звернення: 25.05.2022).
10. Положення про добровольчі формування територіальних громад : затв. пост. КМУ від 29 груд. 2021 р. № 1449. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1449-2021-%D0%BF#n11> (дата звернення: 25.05.2022).
11. Порядок організації, забезпечення та проведення підготовки добровольчих формувань територіальних громад до виконання завдань територіальної оборони : затв. пост. КМУ від 29 груд. 2021 р. № 1447. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1447-2021-%D0%BF#n9> (дата звернення: 25.05.2022).
12. Порядок застосування членами добровольчих формувань територіальних громад особистої мисливської зброї та набоїв до неї під час виконання завдань територіальної оборони : затв. пост. КМУ від 29 грудня 2021 р. № 1448. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1448-2021-%D0%BF#n12> (дата звернення: 24.05.2022).
13. Калгушкін, Ю. Л. Адміністративно-правове забезпечення територіальної оборони України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2019. 26 с. URL: <http://surl.li/cbobw> (дата звернення: 25.05.2022).
14. Територіальна оборона у громадах: труднощі формування та комплектування її підрозділів. *Лабораторія законодавчих ініціатив 22 бер. 2022 р.* : веб-сайт. URL: <https://parlament.org.ua/2022/03/22/teritorialna-oborona-u-gromadah-trudnoshhi-formuvannya-ta-komplektuvannya-yiyi-pidrozdiliv/> (дата звернення: 25.05.2022).
15. Левко Стек. Територіальна оборона в Україні: «гарматне м'ясо» чи фактор стримування для Путіна? *Радіо Свобода 19 вер. 2021 р.* : веб-сайт. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/rozvytok-terytorialnoi-oborony-v-ukraini/31466809.html> (дата звернення: 25.05.2022).
16. Про забезпечення участі цивільних осіб у захисті України : Закон України від 3 бер. 2022 р. № 2114-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2114-20#Text> (дата звернення: 10.05.2022).
17. Порядок видачі вогнепальної зброї і боєприпасів до неї цивільним особам, які беруть участь у відсічі та стримуванні збройної агресії Російської Федерації та/або інших держав : затв. наказом МВС України від 07 бер. 2022 № 175. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0295-22#Text> (дата звернення: 25.05.2022).
18. Про волонтерську діяльність : Закон України від 19 квіт. 2011 р. № 3236-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3236-17#Text> (дата звернення: 25.05.2022).
19. Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону : Закон України від 22 черв. 2000 р. № 1835-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1835-14#Text> (дата звернення: 25.05.2022).